

СЕРЕДНІЙ КЛАС У СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РЕФОРМУВАННІ В УКРАЇНІ

О. Терехова

Я. Сало

Постановка проблеми у загальному вигляді. Соціально-економічне реформування, яке сьогодні здійснюється в Україні, відбувається в умовах складеної у тривалій динаміці високої прогресуючої диференціації доходів населення. При цьому процеси соціальної трансформації все більше супроводжуються розподілом суспільства на багатіїв і бідні верстви населення та вишаруванням середнього класу (СК). Слід нагадати, що починаючи з перших згадок про СК у філософів античності (Еврипіда, Платона, Аристотеля), і до тепер, коли, проходячи через століття епохи Відродження, кріпацтва, індустріального, постіндустріального, інформаційного розвитку суспільних відносин, сучасна наукова концепція СК наділяє його, поміж притаманних йому функцій, головною з них – сприяння стабільності в суспільстві та зміцнення державності, пов'язуючи впливовість СК на соціально-економічний розвиток із величиною цього прошарку населення.

При цьому еволюція розуміння СК діється під впливом розвитку суспільних відносин, відчуваючи на собі їх пильний тиск. Йде поступове системне збагачення цієї складної категорії компонентами не тільки економічного, але й людського капіталу. Проте в країнах з транзитивною економікою (зокрема і в Україні) з огляду на досвід кількісної оцінки СК різними суспільними, часом достатньо авторитетними світовими організаціями, часто переважає політизована, опозиційного нахилу оцінка, цього прошарку населення за економічного критерію добробуту населення, орієнтованого саме на розвинуті країни. За такої методології кількісні та якісні авторські оцінки українського СК не тільки розрізняються, але й суттєво знижуються. В результаті одні вчені під СК мають на увазі, хоча і малочисельні, але реальні системні спільності, або його розуміння пов'язують із потенційним СК, інші – поняття «середній клас» через низькі доходи населення вважають міфом, зручним для економічного та ідеологічного маніпулювання. Але чомусь СК досі не розглядається в українській науці та практиці в якості рушійної сили у соціально-економічному реформуванні, яке сьогодні здійснюється в нашій країні.

У світлі висловленого актуальність розв'язання проблеми СК в Україні сьогодні пов'язана як із методологією визначення його сучасної української специфіки та критеріїв ідентифікації, так і з необхідністю реалізації заходів щодо перетворення окремих верств населення, які за економічного критерію займають у нашому суспільстві середнє положення у дійсний середній клас.

Мета статті полягає в обґрунтуванні специфічної для транзитивної економіки методології визначення кількісного і якісного складу середнього класу та шляхів зростання його економічного статусу як передумови успішного соціально-економічного реформування в нашій країні.

Огляд формування теоретико-методологічного генезису середнього класу. Як вже висловлено, теоретичне осмислення СК та методології його визначення відбувалось за всіх часів розвитку людства та суспільних відносин. Проте базові принципи формування та критерії ідентифікації СК вдосконалювались саме в умовах соціальної нерівності індустріального капіталістичного виробництва та були покладені в основу двох його основних парадигм: конфліктологічної та структурного функціоналізму.

Конфліктологи (К. Маркс [29; 30] та його послідовники, М. Вебер [7], Е. О. Райт [37], Р. Дарендорф [42], Р. Колінз [41] та ін.), спираючись на класову теорію марксизму, наділяли СК проміжним статусом в ієрархії власності та влади, вважаючи його гетерогенним (неоднородним).

Функціоналісти Т. Парсонс [34], Р. Мертон [31], Е. Гідденс [10], К. Віден [43], К. Девіс, У. Мур [17] та ін. вважали соціальну нервність як умову рівноважного суспільства, загальною ознакою в класовій стратифікації є статус зайнятості, що спричиняє гетерогенність СК. У подальшому СК був розподілений функціоналістами на «старий» (з доходами від власного бізнесу) та «новий» (доходи від освітньо-кваліфікаційного капіталу).

Виникнення теорії постіндустріального суспільства спричинило за собою новий погляд на соціальні класи. Одним з перших цю теорію запропонував Д. Белл для фіксації радикальних зрушень в суспільстві [3]. Він виділив наступні аспекти останнього:

- перехід від індустріального до сервісного суспільства;
- вирішальна роль теоретичного знання для здійснення технологічних інновацій;
- перетворення «інтелектуальної технології» в ключовий інструмент прийняття рішень [33, с. 330].

У такому суспільстві людському капіталу відводиться провідна роль, інформація і знання стають головними джерелами вартості та влади. Згідно з висновками Д. Белла, Т. Стоуньєра, П. Друкера та ін. відбувається доповнення традиційних ресурсів землі, праці, фізичного і фінансового капіталу – капіталом знань, людським капіталом. Проте були запропоновані й інші назви постіндустріального суспільства. Так, О. Тоффлер говорив про «третю хвилю», зовсім не схожу на дві попередні, Г. Кан називає суспільство «третьої хвилі» «постекономічним», П. Друкер - «посткапіталістичним», А. Турен - «програмованим», У. Дайзард - «інформаційним», М. Кастельс - «інформаціональним» [12]. Різні назви викликані зосередженням на тих чи інших особливостях даного суспільства.

В Україні вагомий внесок у дослідження теоретико-методологічних проблем СК, особливості його становлення і розвитку зробили А. Базилук, О. Балакірева [35], В. Геєць [9], Є. Головаха [11], Т. Кір'ян [19], Т. Ковальчук [21], А. Колот [22], Е. Лібанова [26], О. Александрова [1], Л. Шангіна [40] та багато інших дослідників. Дослідженням СК в Україні займаються Науково-дослідний інститут праці і зайнятості населення Міністерства соціальної політики України і НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України, Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. На протязі останніх років було захищено декілька дисертаційних досліджень за даною проблематикою, зокрема заслуговують уваги дослідження Д. Василюка [6] та О. Андронік [2].

Директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ Е. Лібанова вважає, що основними ознаками віднесення до СК є матеріальні засоби (середній дохід, власність), кваліфікаційно-освітня підготовка, достатньо високий соціальний статус, самоідентифікація себе як представника СК [26]. На її думку, для стабільності в країні частка середнього класу в суспільстві повинна складати 60-70%, тоді в країні не буде великого рівня нерівності.

Т. Кір'ян та М. Шаповал зазначають, що саме СК є основою стабільності держави. При цьому віднесення до СК при наявності основних ознак, а саме: високого рівня доходів, наявності майна, відповідного кваліфікаційного статусу та освіти, вміння пристосуватися до ринкових умов [19].

На думку О.В. Коляди, становлення та розвиток СК в Україні повинно розглядатися через критерій рівня та структури доходів домогосподарств. У ринковій економіці доходи виступають визначальною характеристикою матеріального становища сімей та можуть розглядатися як основний індикатор їх життєвого рівня. Доходи головним чином формують не тільки майнову, але і соціальну нерівність в суспільстві. Дохід виступає не тільки проявом, а й одним з найважливіших чинників формування соціальної стратифікації. Рівень доходу певним чином впливає і на самоідентифікацію індивіда з конкретними соціальними групами або стратами [25, с. 129]. Отже, в умовах трансформаційної економіки дохід може розглядатися як економічний критерій.

Існують і інші думки стосовно середнього класу. Так, С. Макеєв та В. Паніотто висловлюють думку, що поняття СК не є економічним або соціологічним, а скоріше є політологічним або журналістським. На їх думку, поняття соціального класу є таким, яке визначається місцем та роллю людини в системі виробництва. Це свідчить, що СК не являється соціальним класом [36, с. 9].

Отже, формування теоретико-методологічного генезису середнього класу свідчить, що сьогодні як у світовій, так і в українській практиці розуміння СК здебільшого пов'язано з його місією рушійної сили у створенні громадянського суспільства, зміцненні державності та соціально-економічного розвитку країни. Тому його чисельність є головним індикатором розвитку економіки та характеру політичної системи. Тобто чисельний СК свідчить про відносне благополуччя країни та добробут її населення. В країнах з ринковою економікою, що «нормально» розвивається, СК виступає основним платником податків і «заощаджувачем» - визначає рівень інвестиційної активності населення, масштаб і спрямованість державних соціальних програм. Як відповідальний за розширене відтворення «людського капіталу», середній клас має інноваційний потенціал суспільного виробництва. Масовий середній клас вказує на відкритість суспільства, наявність в ньому достатньої кількості каналів вертикальної мобільності. Відносна диверсифікація соціальних груп за економічними інтересами, формами споживання, політичним світоглядом знижує гостроту та звужує сфери прояви соціальних конфліктів.

Таким чином, світовою наукою послідовно сформовано генезис середнього класу, його походження і створення. Але процеси подальшого становлення СК та його розвитку мають свою специфіку в кожній країні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «середній клас» в історії української науки і практики не являється загальноприйнятим, традиційним. З'явившись з легкої руки М. Вебера, який вважається батьком терміна і родоначальником теорії СК, в період соціалістичного будівництва в Україні, з цілком очевидних причин, це поняття критикувалося і відкидалося. Замість нього з'явилося поняття «середні верстви населення», що визначалося в дусі тодішнього класового підходу. В епоху перебудови термін «середній клас» просто не згадують. І лише в останні десятиліття термін «середній клас» міцно увійшов і в суспільну свідомість, і в науковий обіг, хоча він як і раніше не має чіткого визначення і методології дослідження. Категорії, що використовуються сьогодні українськими дослідниками для ідентифікації середнього класу, досить різноманітні: «середній клас», «середня страта», «середній стан», «середній прошарок» тощо.

Формування масового СК на всіх етапах реформування в Україні декларувалося як одна з цілей перетворень. Однак, незважаючи на радикальні перевлаштування економічної та політичної сфер життя суспільства, сформувати «середній клас» як значну за чисельністю, стійку соціальну групу, виконуючу свої основні суспільно корисні функції, не вдалося.

Проблеми формування українського СК зазвичай розглядаються в рамках спрощеної схеми, що не враховує того, що економічна детермінація людської діяльності проявляється в соціальному процесі через складну систему неекономічного опосередкування (політику,

культуру, релігію та ін..) Крім того, історія становлення суспільств з сильним СК свідчить про наявність зворотного зв'язку, що виявляється в тому впливі, який чинить на соціально-економічні орієнтації та поведінку СК стан його ідейної сфери та його самоідентифікації. Визнання цієї настанови актуалізує завдання дослідження українського СК.

Означеній методології оцінки соціального класу відповідають наукові твори П. Бурдьє. В них він визначає клас, як «сукупність агентів, які займають схожу позицію» в багатовимірному соціальному просторі (економічне, соціальне, політичне і культурне поля), в якому здійснюється взаємодія цих агентів. Соціальна позиція конкретного агента в цьому просторі «може визначатися за його позиціях в різних полях». За П. Бурдьє, клас формується завдяки зближенню схем сприйняття, оцінки та дії різних соціальних агентів, що займають подібну позицію в соціальному просторі на основі подібних умов життя. Таке зближення сприяє перетворенню сукупності соціальних агентів з потенційного в реальний клас. Для того, щоб близькі за умовами життя агенти змогли утворити реальний клас, вони повинні притримуватися певної стратегії колективної поведінки.

При цьому мобілізація групи людей, що об'єктивно займають певну позицію в соціальному просторі, залежить від ступеня їх ідентифікації з цією позицією. Тобто, П. Бурдьє соціальний клас розглядає з позиції його потенційної і реальної оцінки як за умовами життя, так і на тлі самоідентифікації його членів. Даному контексту відповідає точка зору Е. Лібанової, яка ще у 2003 р. висловила думку, що в Україні існує потенційно середньодохідний або протосередній клас, до нього належить 49,9% населення. Доходи представників цього класу перевищують межу бідності, але є недостатніми для віднесення до СК. Ці люди фактично балансують між бідністю і добробутом, а отже, в залежності від спрямованості та ефективності державної політики, від результативності власних зусиль можуть в майбутньому стати дійсним СК. Саме цей прошарок повинен бути головним об'єктом дій держави по створенню дійсного СК [27, с. 147]. У подальшому, в коментарі інформаційному агентству УНН (23.08.2012 р.) Е. М. Лібанова довела, що в структурі суспільства України частка населення, яку можна віднести до справжнього європейського СК, становить 10-15%. Цього занадто мало для нормального розвитку країни, тому що сучасне європейське суспільство передбачає у своїй структурі 60-65% середнього класу.

Дуалізм в оцінці (дійсний і потенційний СК) має важливе методологічне значення тому, що націлює дослідників на пошук і обґрунтування шляхів переходу потенційного СК у дійсний середній клас, спроможний активно впливати на економічне зростання. До цього нагадаємо точку зору Т. Кір'ян, М. Шаповала, які ще у 2002 році розглядали СК як основу стабільності держави [19].

На жаль, не дивлячись на те, що вже із середини ХХ ст.. економічний фундамент суспільства набуває постіндустріальний вектор розвитку, відрізняючись наявністю нового сегменту економіки знань, світова методологія і практика оцінки СК базується в основному на двох методичних підходах його оцінки:

- рівня наявних ресурсів;
- матеріального добробуту.

При ресурсному підході критерієм стає обсяг та структура капіталу при його розпізнанні як активу, спроможного приносити домогосподарству гідний дохід, а, звідси, і добробут його членам. А добробут, яким володіє домогосподарство, повинен бути достатнім для забезпечення «гідної» якості життя. Її критерієм є система показників: рівень душевого доходу, наявність дорогого майна, можливість отримання платних соціальних послуг та подорожувати світом. Означені методичні підходи свідчать, що у сучасному світі переважає монетарна методологія споживчої спрямованості щодо визначення критеріїв віднесення населення до середнього класу.

Так, згідно звіту «Global Wealth Report-2015» швейцарського банку Credit Suisse, критерієм приналежності до СК в 2015 році були вільні наявні фінансові кошти на 1 дорослу людину від 10000 дол. США до 100000 дол. США [47, с. 114]. Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) відносить до СК ту частину населення, у якої витрати на душу населення становлять від 10 до 100 дол. США в день за ПКС [44]. На відміну від ОЕСР Всесвітній банк використовує більш зважену оцінку доходів і витрат «середнього класу», відносячи до даної категорії населення з витратами від 11 до 47 дол. США в день на душу населення. Р. Лерман та Ш. Ютзакі вважають, що критерієм віднесення до СК можна вважати середньодушовий дохід в межах 3470-8000 дол. США на рік [46]. Застосування таких меж доходу для виділення СК в Україні є некоректним. Адже, якщо використовувати дані дохідні межі, то виходить, що в Україні майже немає середнього класу. Але будь-яке суспільство є структурованим і завжди має середину. Є така (середня за доходами) частка населення і в українському суспільстві. Але, якщо майновий статус або доходи цих верств населення не відповідають їх рівню у економічно розвинених країнах, то ця обставина не означає, що в Україні немає СК. У будь-якому разі це населення є наявним «протосереднім», або «потенційним» середнім класом.

Крім того, приналежність населення до СК в сучасній світовій науці ще за часів П. Бурдьє визначалась не тільки наявністю і кількісною оцінкою економічного статусу людини [5], але й володінням і розпорядженням «культурним» (сукупність знань, умінь, навичок) та «символічним» капіталом (отриманою освітою). Тобто підсумований культурний і символічний капітал за П. Бурдьє є за своєї сутності людським капіталом, що повністю

вписується в методологію постіндустріального капіталізму з його економікою знань та інформаційним суспільством.

Поруч з відомими традиційними формами капіталу в основному функціонують нові інтелектуальний, соціальний, культурний, організаційний, мотиваційний та ін., які сполучаються у людському капіталі. У цих умовах поняття середнього класу набуває якісно нового змісту. Серед представників середнього класу починають домінувати власники, носії нових форм людського капіталу - інтелектуального, соціального, культурного, які поєднуються з матеріальними і фінансовими активами, створюючи нову вартість, як джерела подальшого зростання добробуту населення. У складі СК тепер фахівці (програмісти, економісти, інженери, лікарі, викладачі), вчені та менеджери, в якому відбуваються постійні зрушення. Одні суб'єкти розоряються і стають найманими робітниками або безробітними, інші збагачуються і поповнюють клас багатих капіталістів, треті, підвищуючи рівень освіти, кваліфікації, досвіду, стають носіями нових форм людського капіталу.

Означені об'єктивні закономірності ускладнюють методологію ідентифікації населення за ознаками і критеріями СК. На наш погляд, це спричиняє різні авторські підходи до кількісної і якісної оцінки СК. Тому, на наш погляд сьогодні такі оцінки за різними критеріями ідентифікації сучасного українського СК мають значні коливання, інтервал яких знаходиться в межах від 0% до 40%.

Так, О. Красота до середнього класу в Україні відносить від 10% до 40% населення [45]. На думку Є. Котова, частка середнього класу в Україні коливається в діапазоні від 42,4% до 43,5% [24]. За даними фінансового порталу Мінфіну, до середнього класу в Україні можна віднести 13% населення країни. Ця частина населення є найактивнішою та самодостатньою [40]. За підсумками аналізу, проведеного німецьким інститутом з ринкових досліджень GfK, до середнього класу в Україні можуть бути зараховані сьогодні 23,6% українців. Є. Головаха зауважує, що сучасний середній клас в Україні складає від 15% до 25% населення.

Враховуючи загальносвітову тенденцію вектору розвитку в умовах зростання глобалізації та інтеграції України в Європейську та світову економіку, набувають значущості більш пізні наукові праці Дж. Гелбрейта, Дж. Коулмена, Ф. Фукіями, П. Сорокіна, Д. Белла, Е. Тоффлера та ін.. В працях цих дослідників чітко простежується тенденція розуміння прийдешнього капіталізму під кутом зору суспільного прогресу на засадах щільної взаємодії всіх видів суспільного капіталу, носієм кожного з котрих є людина з її особистими та особистісними якостями, капіталізація яких відбувається у соціально-трудових та суспільних відносинах. Наявність цих різновидів капіталу у конкретній людині, можливість їх ефективного використання у соціально-трудої сфері, у соціально-економічному і

суспільному розвитку, відноситься до того прошарку населення, який традиційно (так склалося) одержав назву СК. Тому, на наш погляд, стосовно теперішніх умов соціально-економічного розвитку нашої країни, методологічно виправдано відносити до потенційного СК ті верстви населення, які за рівня статистично визначеного середньодушового еквівалентного загального доходу займають середнє положення в нашій країні, мають і розпоряджаються своїм сукупним людським капіталом, достатнім для його капіталізації в соціально-трудої сфері або у суспільних відносинах, ідентифікують себе із середнім класом, а тому в змозі активно впливати на суспільне життя. При цьому треба сподіватися на те, що зростання СК стимулює споживання та інвестиції, сприяє економічному зростанню країни.

Виходячи із викладеного, автори статті розглядають СК як явище і наслідок формування тієї структурної частини сучасної соціальної стратифікації українського суспільства, яка за матеріальним статком займає середнє положення, володіє високим рівнем людського капіталу та ідентифікує себе відповідальною та спроможною активно впливати на економічне зростання та побудову соціальної держави Україна.

У сучасній українській дійсності найбільш зрозумілим може бути комбінований ресурсно-якісний методологічний підхід щодо визначення кількісних та якісних характеристик СК.

1. За цієї настанови, по-перше, методично вірно оцінювати економічний і людський капітал українського СК, виходячи з даних конкретної статистики, що виключає різночитання і одержання вкрай різних результатів.
2. По-друге, в кількісній оцінці СК перевага віддається вітчизняному економічному індикатору, яким є медіанне значення середньодушового еквівалентного загального доходу у місяць в гривнях, тобто на одного члена домогосподарства. До нього відносяться всі види номінального доходу за його категоріями: заробітна плата, прибуток та змішаний дохід, доходи, одержані від власності, соціальна допомога та інші одержані поточні соціальні трансферти. До них також відносять банківські та інші дивіденди і благодійні внески.
3. По-третє, за цієї методології формальний індивідуальний людський капітал (Рис. 1) є сама людина як людський ресурс зі всіма її вродженими і набутими здібностями, тобто її людським потенціалом, який в процесі капіталізації у соціально-трудоїх та суспільних відносинах створює або додану вартість, або суспільно-корисні цінності (злагода, толерантність, політична єдність, державність тощо).

Таким чином, у процесі капіталізації людського капіталу, який відбувається в реальній економіці, у тому числі - в кожному домогосподарстві, формальний людський

капітал перетворюється на реальний [20]. У результаті, підвищується економічний статус, економічне становище людини, що дозволяє їй реалізовувати зростаючі потреби, що поступово наближає її за економічного критерію до європейського середнього класу.

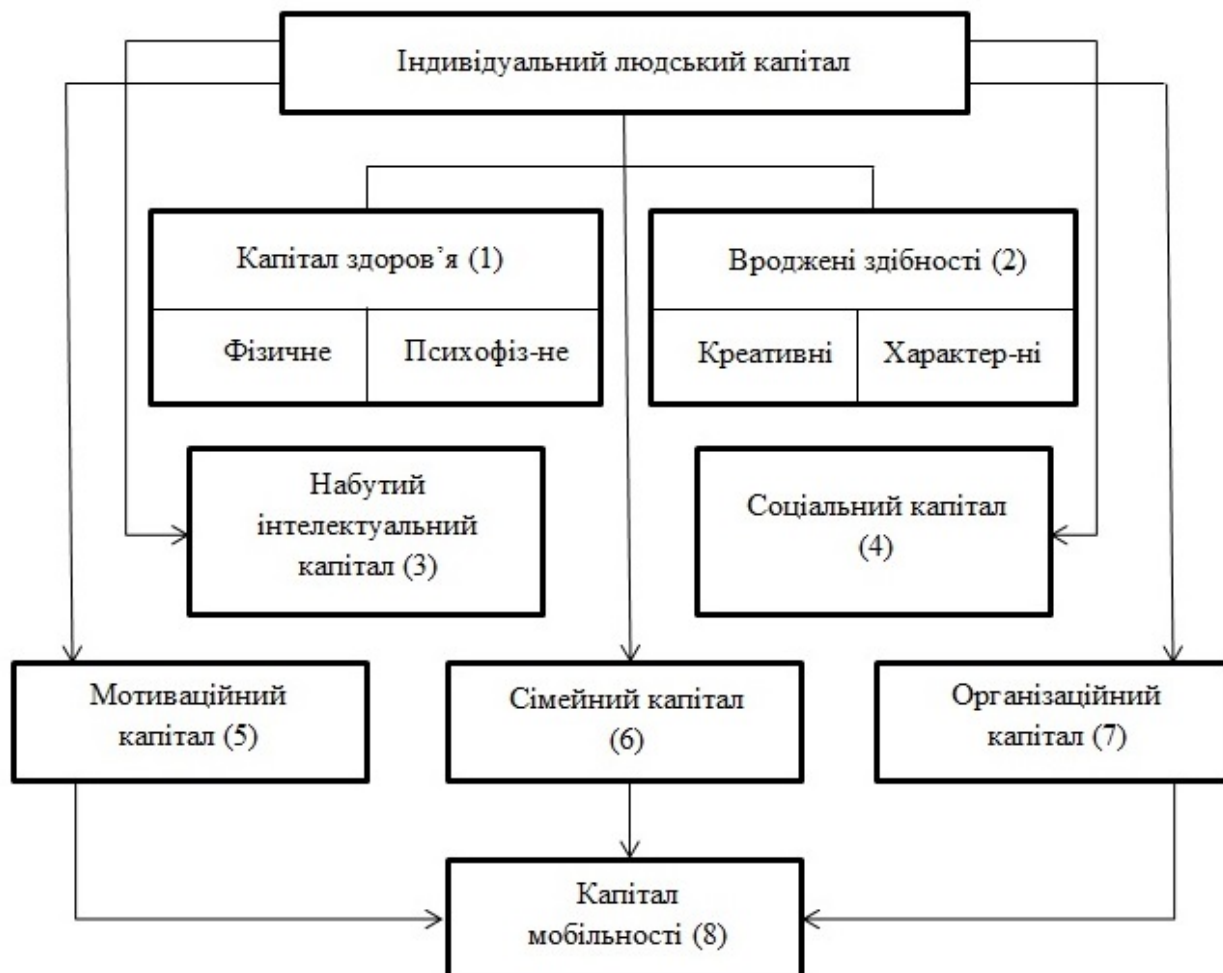


Рис. 1. Структура формального індивідуального людського капіталу

Джерело: розроблено авторами.

1. Капітал здоров'я: фізичне та психофізіологічне. Капітал здоров'я являє собою фізичну силу, витривалість, працездатність, імунітет до хвороб, збільшення періоду активної трудової діяльності, що є необхідним кожній людині в будь-якій сфері професійної діяльності. Капітал здоров'я є невід'ємною частиною індивідуального людського капіталу, інвестиції в який виражаються в збереженні працездатності за рахунок зменшення захворюваності та збільшення продуктивного періоду життя.
2. Капітал вроджених здібностей: геніальність, талановитість, креативність, обдарованість.
3. Інтелектуальний капітал: освіта, професійно-кваліфікаційна підготовка, творчість тощо. Інтелектуальний капітал забезпечує генерування нових ідей та інновацій,

- здатність до саморозвитку і самонавчання, полегшує їх сприйняття та поширення, дозволяє отримувати нові знання, вміння і навички та підтримувати їх актуальність.
4. Соціальний капітал – можливості індивіда забезпечити скорочення трансакційних витрат шляхом використання своїх соціальних ресурсів: місця людини в системі соціальних інститутів, рівня її впливу та зв'язків в даній системі, адекватного розуміння нею значення соціокультурних сигналів та норм, якими підтримуються господарські та інші соціальні взаємодії.
 5. Мотиваційний капітал – наявність мотиваційної трудової діяльності та мотивованих інтересів (для пенсіонерів, осіб з обмеженими потребами) тощо.
 6. Сімейний капітал – сімейне становище та сімейні цінності у системі ціннісних орієнтацій.
 7. Організаційний капітал: організованість, чесність, відповідальність, працездатність, ініціативність, рішучість, дисциплінованість, наполегливість, стресостійкість тощо.
 8. Капітал мобільності виступає як результат соціально-економічного розвитку, циркуляції умов замість їх витіку. У такому разі людина виступає на рівних з власником фізичного капіталу і таке досягається завдяки наявності у неї свого капіталу мобільності.

На думку авторів дослідження для визначення частки середнього класу в українському суспільстві потрібно в його розрахунку відняти від загальної чисельності населення чисельність бідного і багатого населення. Згідно національної Методики комплексної оцінки бідності в Україні, одним із відносних критеріїв її межі визначених 75 відсотків медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат [32]. За даних Держкомстату в 2015 р. рівень бідності населення, визначений за цим критерієм склав 22,9%.

За даними Держкомстату в 2015 р. медіанний рівень середньодушових еквівалентних загальних доходів становив 2218,33 грн. [8, с. 256]. Цей рівень доходів відповідає 6-му інтервалу. За запропонованого авторами методичного підходу населення, що відповідає майновому статусу вищого класу знаходиться в 10-му та 11-му інтервалах та складає 13,1% (Табл. 1).

Медіанний рівень середньодушових еквівалентних загальних доходів знаходиться у 6-му інтервалі. Тому, керуючись означеною логікою, потенційний середній клас у 2015 р. знаходився в межах 6-9 інтервалів розподілу населення за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів, що складає 51,6%.

Таблиця 1

Розподіл населення за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів¹

№	Розподіл населення (%) за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів у місяць, грн.	2010	2011	2012	2013	2014 ²	2015 ²
1	до 480,0	0,7	0,2	0,4	0,1	0,1	0,1
2	480,1–840,0	7,8	4,8	3,2	2,3	1,4	0,9
3	840,1–1200,0	25,9	18,8	12,6	9,1	7,9	4,8
4	1200,1–1560,0	27,2	26,7	23,8	21,2	19,2	11,3
5	1560,1–1920,0	16,5	20,0	21,2	21,9	23,1	18,2
6	1920,1–2280,0 ³	21,9	29,5	14,5	16,6	16,5	17,6
7	2280,1–2640,0	9,3	10,5	11,7	15,9
8	2640,1–3000,0	5,6	6,8	7,8	11,4
9	3000,1–3360,0	3,1	4,3	4,6	6,7
10	3360,1–3720,0	2,1	2,0	2,5	4,4
11	понад 3720,0	4,2	5,2	5,2	8,7

(без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя)

Джерело: [12]

Примітки:

¹Починаючи з 2011 року при розрахунках середньодушових показників, а також показників диференціації населення (домогосподарств) за рівнем матеріального добробуту розпочато використання шкали еквівалентності. Для забезпечення зіставності показників динамічних рядів було здійснено перерахунок даних за 2010р. з урахуванням шкали еквівалентності.

²Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.

³У 2010-2011рр. – понад 1920 грн.

Асоціації, що найчастіше виникають з поняттям середнього класу стосуються середньодушових загальних доходи. Такий підхід не можна вважати коректним як з точки зору методології, так і з точки зору застосування на практиці. Крім того, сам інтегральний критерій економічного капіталу, що включає всі перераховані вище підкритерії, аж ніяк не є вичерпним в дослідженнях внутрішньої структури українського середнього класу. У цьому параграфі представлені соціально-професійні підстави виділення середнього класу.

Належність до СК також пов'язана з наявністю інтелектуального капіталу у вигляді вищої освіти професійно-технічної освіти. У західній літературі ця ознака характеризуються одним терміном - «professional». У сучасному суспільстві становище в професійній структурі є однією з характеристик, яка визначає життєві шанси людини і, отже, формує соціальний клас у веберівському трактуванні даного терміну [7, с. 149].

Про високий рівень людського капіталу населення України свідчать і міжнародні оцінки. У 2015 р. Всесвітній економічний форум опублікував рейтинг оцінок розвитку людського капіталу, Україна займає 31 місце за цією рейтинговою оцінкою серед 124 країн. Для проведення рейтингової оцінки застосовують Індекс людського капіталу, для визначення якого враховують складові, що характеризують рівень освіти населення з народження та професійної підготовки, працевлаштування і зайнятості, тривалості життя в країні.

На жаль, Державна служба статистики не надає даних стосовно рівня освіти населення від народження, але є дані розподілу населення у віці 6 років і старше (Табл. 3).

Аналіз структури освіти показав, що в 2015 р. в Україні до потенційного СК належало 61,2% населення. У 2015 р. частка населення з повною вищою освітою зросла на 4,5%, а частка населення з професійно-технічною освітою зменшилась на 1,7%.

Таблиця 3

Розподіл населення за рівнем освіти у 2010 р., 2015 р.

Розподіл населення (%) у віці 6 років і старші за рівнем освіти:	2010	2015
повна вища	18,5	23,0
базова вища	1,3	1,4
неповна вища	17,6	18,1
професійно-технічна	20,4	18,7
повна загальна середня	17,7	18,0
базова загальна середня	11,0	9,1
початкова загальна середня	8,7	6,5
не мають початкової загальної та неписьменні	4,8	5,2

Джерело: складено на основі [39, с. 49].

Частка потенційного СК за економічного критерію в динаміці за 2010 – 2015 рр., розрахована за запропонованою методикою змінювалась щорічно. З 2010 р. по 2013 р. чисельність потенційного СК зросла на 7,8%. В 2014 р. цей показник різко зменшився на 4,5% і

склав 51,3%. В 2015 р. відбулося незначне (0,3%) зростання потенційного СК. Динаміка потенційного СК за рівнем людського капіталу в період 2010 – 2015 рр. має висхідний характер. Частка потенційного СК за рівнем за цей період людського капіталу збільшилась на 3,4% (Рис. 2).

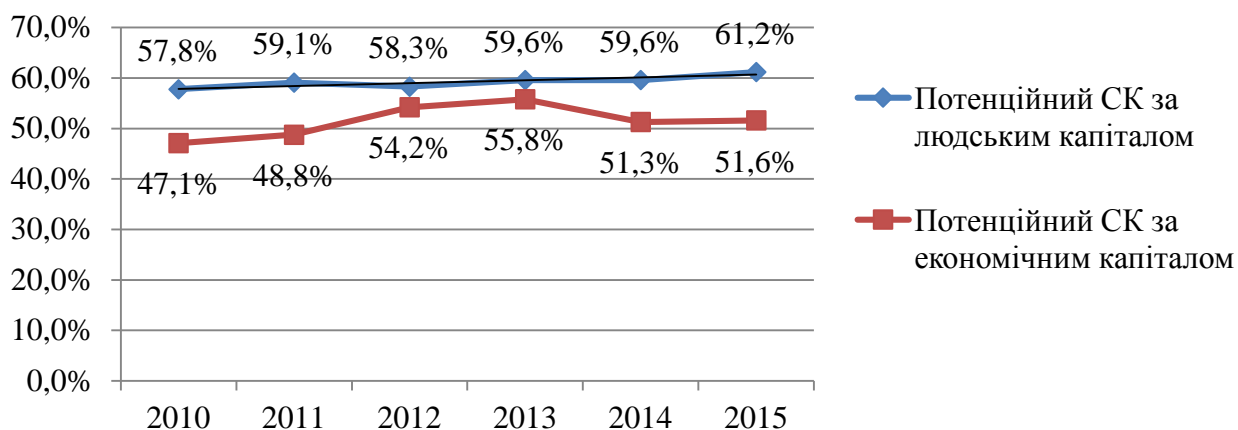


Рис. 2. Динаміка потенційного середнього класу за критеріями економічного та людського капіталу в Україні за період 2010 – 2015 рр.

Як вже було висловлено, третім критерієм виділення середнього класу є самоідентифікація людини - суб'єктивне віднесення себе до середнього класу. Тобто соціальне віднесення себе до того населення, яке веде гідний спосіб життя, навіть при скромних доходах [28, с. 56]. Самоідентифікацію слід розглядати з двох як:

- віднесення себе до якоїсь соціальної групи або класу на основі критерію, що об'єднує індивіда і даний клас;
- самосвідомість індивіда, прагнення знайти власне "я" в певній якості;
- ідентифікація себе з володарем необхідного економічного капіталу, що забезпечує йому і членам його родини гідну якість життя.

Соціологічні опитування респондентів з метою визначення серед них частки середнього класу проводились на підставі анкети, структура і зміст якої наведені далі.

Анкетування проводилося на успішно працюючому підприємстві – ТОВ «Одеський промтоварний ринок 7-км» - найкрупнішому оптово-роздрібному ринку України і Європи. На підприємстві працює майже 60 тис. чоловік, у томі числі більш як 10 тис. підприємців. Безпосередньо штатна чисельність (адмінперсонал, обслуговуючий та допоміжний персонал і охорона) коливається у 2016 р. біля 1400 осіб [38]. Щорічні податкові відрахування підприємства становлять близько 120 тис. грн., окремо платять податки підприємці, комірники, реалізатори, вантажники. Середня заробітна плата штатного працівника у 2015 р. становила 5800 грн.

На цьому ринку працюють різнопрофільні службовці, фахівці, професіонали, як штатні працівники, а також комірники, реалізатори, вантажники тощо. Більшість з них – випускники одеських шкіл, профтехучилищ, технікумів, коледжів і ВУЗів. Визначення серед них осіб, ідентифікуючих в сучасних економічних умовах із середнім класом, на наш погляд, надає найбільш об'єктивну картину.

Проводилось також опитування серед викладачів і студентів Одеського національного економічного університету, результати якого за кількісної оцінки ідентифікації себе до СК практично не відрізнялись від одержаних на промринку, коливаючись близько 30%. Узагальнені дані свідчать про те, що ідентифікують себе із середнім класом: 53% професіоналів, фахівців, підприємців та викладачів ВНЗ із науковими ступенями; 24% господарів торгових і складських об'єктів та службовців; 17% комірників, реалізаторів, кваліфікованих робітників, працюючих пенсіонерів та студентів. Підсумовано це складає 31,3% сукупності і може бути розповсюджено на генеральну сукупність з похибкою репрезентативності в межах 5%.

Одержані результати корелюють із даними соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова в 2014 р., за якими в Україні до «ядра» середнього класу відносять себе 14% респондентів. Ще 34,8% опитаних вважають, що є «периферією» середнього класу. Друга велика група - третина опитаних (30,7%) відносять себе до нижчого класу. До найменш кількісного, вищого класу, себе зараховують лише 1,4%. Не визначилися ще 19,1% респондентів [36]. Як відзначають в Центрі Разумкова, до «ядра» середнього класу відносяться ті, кому «в цілому вистачає коштів на життя», «на життя і основні покупки вистачає, проте не має можливості придбати автомобіль і квартиру», «можуть купити все, що завгодно».

Дані, що отримані у нашому дослідженні, за методологією цього Центру здебільшого відповідають «периферії» середнього класу. Але за методологією нашого дослідження окрім визначення потенційного СК за економічного та критерію людського капіталу, самоідентифікація себе зі СК свідчить про внутрішню мотивацію такої людини вважати себе середнім класом. Хочу при такому виборі при відповіді на питання №17 анкети перебільшує виділення респондентами пунктів в, е, є, ж. Додаткові інтерв'ю з респондентами свідчать, що вони, як мінімум, не є байдужими до суспільного життя, а частіше - займають активну оптимістичну позицію у реальній побудові соціальної держави Україна. А об'єктивні труднощі, які сьогодні є у суспільному житті, вважають минушими. Отже, за результатами соціологічних досліджень відповідь на питання №18 анкети можна вважати, що на сьогодні частка домогосподарств, члени яких свою сім'ю відносять до середнього класу, становить 31,3%.

Одержані результати щодо визначення частки середнього класу в Україні за його складовими наведено на Рис. 3.

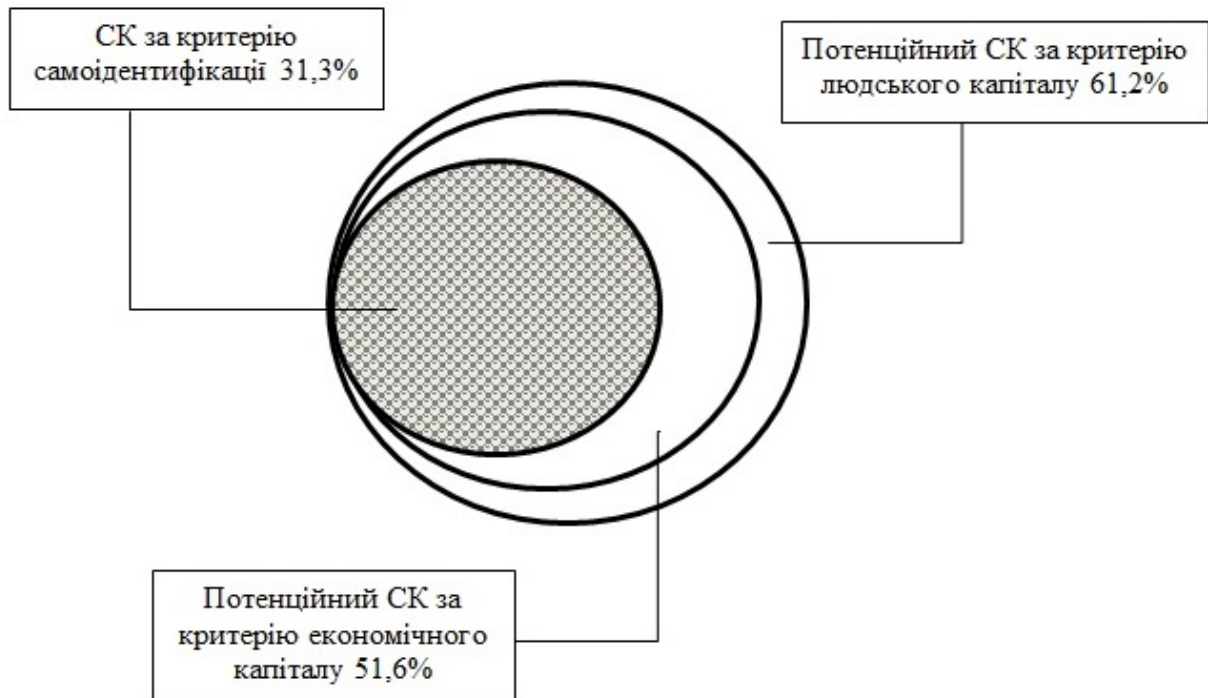


Рис. 3. Співвідношення складових СК за основними критеріями його формування
Джерело: розроблено авторами.

Висновки і пропозиції. На сьогоднішній день проблема ідентифікації середнього класу, незважаючи на її актуальність, далека від свого вирішення. Критеріями віднесення населення (членів домогосподарства) до середнього класу в рамках економічного дослідження повинні виступати не тільки економічний капітал, а також людський капітал і самоідентифікація. Застосування критеріїв економічного та людського капіталу дозволяє виділити потенційний середній клас. Визначеність СК за самоідентифікацією людини (члена домогосподарства) свідчить про те, що сьогодні в Україні, не дивлячись на економічні труднощі, його основу складають люди, які переконані в успіху соціально-економічного зростання України і все для цього роблять. Їх частка становить 31,3%. Середину українського суспільства за економічного критерію займає населення, рівень середньодушового еквівалентного загального доходу якого знаходиться в інтервалі між багатими і бідними верствами населення та яке у 2015 році складало 51,6%. Через низький рівень доходу не всі з них ідентифікують себе із СК, тому є його потенційним різновидом. Найбільш висока частка потенційного СК впливає за критерію людського капіталу (61,2%), обумовлена освітньо-кваліфікаційним рівнем.

Перехід потенційного середнього класу в реальний є цілком можливим за умови застосування відповідних заходів та шляхів економічного зростання та соціального розвитку.

Цьому сприяє політика соціально-економічного реформування, що проводиться Урядом України сьогодні. Вона спрямована на макроекономічну стабілізацію шляхом реалізації найбільш очікуваного сценарію щорічного зростання ВВП України у середньостроковій перспективі на 3-4%. Зрозуміло, що макроекономічна стабілізація і зростання потребують великих інвестиційних вкладень. За всіма відомих причин є марною надія як на іноземного інвестора, так і вітчизняного. Іноземний інвестор – з огляду на нестабільне законодавство, вітчизняні олігархи виводять кошти в офшори. Основне населення, будучи в розвинутих країнах основним інвестором, відчуває в нашій країні хронічну недовіру до банківсько-фінансової системи, зберігаючи деякі гроші у своїх схованках. Залишається одне – йти шляхом стратегії сильної бюджетної політики інвестиційного кредитування, яка може бути реалізована у разі:

- усунення фіскального дефіциту, що спричиняє тіньова економіка;
- розширення бази платників;
- посилення механізмів адміністрування;
- раціоналізації соціальної сфери шляхом скорочення цієї частки її бюджетного фінансування, яка є помилковою та виділення тієї її частини, що може функціонувати на госпрозрахунковій основі.

Викладеному контексту макроекономічної оптимізації в напрямі реалізації стратегії сильної бюджетної політики задля створення умов щодо економічного зростання, підвищення доходів працюючого і непрацюючого населення відповідають вже прийняті ВР і Урядом України інституціонально-економічні акти. Їх реалізація сприяє становленню і розвитку СК, перетворенню його на рушійну силу, соціально відповідальну за економічне реформування, побудову соціальної держави Україна [23].

1. Програма Гідної праці МОП для України на 2016-2019 рр. (схвалено Національною тристоронньою соціально-економічною радою 07.04.2016 р.).
2. Стратегія подолання бідності в Україні до 2020 року (затверджено розпорядженням КМ України від 16.03.2016 №161-Р).
3. Закон України «про внесення змін до деяких законодавчих актів України від 06.12.2016 №1774-VIII». Ним внесені зміни до всіх законодавчих актів України, починаючи з Кодексу законів про працю України, якими визначається мінімальна заробітна плата і прожитковий мінімум. Цим документом дозволяється Уряду України встановлювати з 01.01.2017 р. мінімальну зарплату в Україні до 3200 грн.
4. Набули чинності Постанова КМ України від 03.02.2016 №55 та цілий ряд нормативно-законодавчих актів, якими визначено, що з 01.01.2017 р. юридичні та фізичні особи-підприємці, які використовують найману працю за порушення

законодавства про працю та зайнятість населення несуть окрім адміністративної відповідальності ще фінансові санкції у розмірі від 3200 до 9600 грн.

Результатом впровадження оновлених інституціонально-економічних умов реформування, що проводиться в Україні явилось у I кв. 2017 р. перевиконання держбюджету України по доходах: проти плану – на 10,6% або на 16,7 млрд. грн.; проти I кв. 2016 р. – на 35,3% або на 45,6 млрд. грн. [13]. При цьому надходження ЄСВ перевищило планове завдання на 7,0 млрд. грн.. та на 12,9 млрд. грн.. проти I кв. минулого року і становило 40,8 млрд. грн.. [14].

Наслідком прийнятих урядом заходів очікується створення нових, високотехнологічних робочих місць. Це обумовлює зростання попиту на кваліфіковану робочу силу, сприяє капіталізації людського капіталу, підвищення трудового доходу, збільшення відрахування в бюджет і Єдиний фонд соціального страхування, зростають можливості для зростання пенсій, соціальної допомоги та інших соціальних трансфертів. Таким чином, створюються матеріальні передумови для зростання доходу населення, що забезпечує перехід потенційного СК в реальний.

Література

1. Александрова О.С. Специфіка становлення середнього класу в українському суспільстві // Гілея. Наук. вісник: збірник наук. праць. – К.: 2011. – Вип. 47 (5). – С. 277-284.
2. Андронік О. Л. Формування середнього класу в системі соціально-економічного розвитку України.. Автореферати дисертацій, [S.l.], aug. 2016. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://abstracts.donnu.edu.ua/article/view/2410>
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. М. : Academia, 1999. 956 с.
4. Бурдые П. Социальное пространство и генезис «классов» / П. Бурдые //Вопросы социологии. 1992. Т. 1. С. 17-36.
5. Бурдые Пьер Формы капитала // Экономическая социология. 2002. №5. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/formy-kapitala> (стр. 60 - 73)
6. Василюк, Д. Я. Організаційно-економічні засади формування та розвитку середнього класу в Україні : дис. ... канд. екон. наук. : 08.00.07 / Дмитро Васильович Василюк. – Івано-Франківськ : ДВНЗ Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2016. – 225 с.
7. Вебер, М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Социол. исслед. – 1994. – № 5. – С. 147–156.

8. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2015 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Частина I. / відпов. за випуск І. І. Осипова. – К.: Державна служба статистики України, 2016. – 379 с.
9. Геєць В. Фактори і умови формування Середнього класу як стабілізуючого ядра держави // Україна: аспекти праці .- 2002 - № 8 - с.6-10
10. Гидденс Э. Стратификация и классовая структура // Социологические исследования. - 1992. - №9.-С.112.
11. Головаха Е. И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса в Украине/ Е. И. Головаха // Трансформирующееся общество.– Киев, 2000. – С. 112 – 126.
12. Державна служба статистики України. Офіційний сайт. – [Електронний ресурс] <http://ukrstat.gov.ua/>
13. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://search.ukr.net/?q=бюджет+1+1кв+2017>
14. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://rbc.ua/rus/news/1-lvartale-2017-goda-postupil-38-1492700380.htm>
15. Економічна активність населення України 2010 р. Статистичний збірник [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua
16. Економічна активність населення України 2015 р. Статистичний збірник [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua
17. К. Дэвис, У. Мур. Некоторые принципы стратификации. Пер. с англ. В. Чесноковой // Социальная стратификация. Сб. Выпуск]. Под ред. С.А. Белановского. - М.: ИНПРАН, 1992. С. 160-177.
18. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. Пер. с англ. ; под науч. ред. О.И. Шкаратана. М.: ГУ ВШЭ. 2000. С. 608.
19. Кір'ян, Т. Середній клас - основа стабільності держави. / Т. Кір'ян, М. Шаповал // Україна: аспекти праці : Науково-економічний та суспільно-політичний журнал . – 12/2002 . – № 8 . – С.20-23.
20. Кір'ян, Т. Капіталізація людського капіталу в контексті гідної праці [Текст] / Т. Кір'ян, Ю. Куліков // Україна: аспекти праці. – 2016. – № 5-6. – С. 3-9.
21. Ковальчук Т. Чи є у нас середній клас // Урядовий кур'єр. – 2002. – No222. – С. 8–9.
22. Колот А. Соціальна відповідальність людини як чинник стійкої соціальної динаміки як чинник стійкої соціальної динаміки: теоретичні засади / А. Колот. – Україна: аспекти праці. – 2011, No3. – С.3-9.
23. Колот А.М. Сучасна філософія корпоративної соціальної відповідальності: еволюція поглядів / А.М. Колот // Україна: аспекти праці. 2013. – No 8. – С. 3–17.

24. Котов Е.В. О методике оценки среднего класса как социального ресурса развития Украины // Вестник экономической науки Украины. 2014. №3 (27). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/o-metodike-otsenki-srednego-klassa-kak-sotsialnogo-resursa-razvitiya-ukrainy>
25. Коляда О. В. Особливості формування середнього класу в Україні на етапі трансформації економічної системи / О. В. Коляда // Вісник ЖДТУ. Економічні науки. — 2012. — № 1 (59). — С. 128–132.
26. Лібанова Е. М., Лісогор Л. С., Ткаченко Л. Г. та ін.. Становлення середнього класу: домінанта національної стратегії України /За ред. Новікова В.М. / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України / – К.: Четверта хвиля, 2009. – 640 с.
27. Лібанова Е. М. Соціальна стратифікація українського суспільства: спроба статистичного визначення та вимірювання. / Е.М. Лібанова // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С.146-164.
28. Макеев С., Оксамитная С., Швачко Е. Социальные идентификации и идентичности. – К.: ИС НАН Украины, 1996.—135с.
29. Маркс К. Капитал. Т.IV. См.: Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т.26., ч.2.
30. Маркс К. Процесс производства капитала. В кн.: "Архив Маркса и Энгельса", т.П (VII). М., Госполитиздат, 1946. С.111.
31. Мертон, Р. Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. — С. 873.
32. Наказ № 629/1105/1059/408/612 «Про затвердження Методики комплексної оцінки бідності» від 24 жовтня 2012 р. за № 1785/22097 <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1785-12>
33. Новая технократическая волна на Западе. Составление и вступительная статья П. С. Гуревича М. : Прогресс, 1986. 456 с.
34. Парсонс, Т. Аналитический подход к теории социальной стратификации /Т. Парсонс // Социальная стратификация. Вып. 1. – М., 1992. С 120-121.
35. Процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві: кол. моногр./ [Балакірева О.М., Серета Ю. В., Дмитрук Д.А. та ін.]; за ред. канд. соціол. наук О.М.Балакіревої ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозів. НАН України". – К., 2014. – 288с.
36. Проект Центру Разумкова «Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. Позиції експертів, уявлення і самовизначення громадян». Київ 2014 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/upload/1416488104_file.pdf

37. Райт Э. О. Марксистские концепции классовой структуры / Э. О. Райт // Рубеж. 2000. № 15. С. 35-84.
38. Седьмой километр (рынок) [Электронный ресурс] – Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Седьмой_километр_\(рынок\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Седьмой_километр_(рынок))
39. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2015 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). Статистичний збірник. Державна служба статистики України. Київ – 2015 рік [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua
40. Шангіна Л. Громадянська активність українського середнього класу// Національна безпека і оборона. – 2008. – №7(101). – С. 30-45.
41. Collins R. Situational Stratification: A Micro-Macro Theory of Inequality /R. Collins // Sociological Theory. 2000. Vol. 18. № 1. P. 17-43.
42. Dahrendorf R. "The service class"/ Industrial Man / R. Dahrendorf; ed. T. Burns. Harmondsworth: Penguin, 1969. P. 440-450.
43. Grusky D. Decomposition Without Death: A Research Agenda for a New Class Analysis / D. Grusky, K. Weeden // Acta Sociologica. 2001. № 44 (3). P. 203-218.
44. Kharas H. The Emerging Middle Class In Developing Countries. OECD Development Centre. January 2010 Working Paper No. 285. P.9 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.oecd.org/dev/44457738.pdf>
45. Krasota O. Middle class in Ukraine: essence and classification's signs // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка. 2010. №121-122. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/middle-class-in-ukraine-essence-and-classification-s-signs>
46. Shlomo Yitzhaki Robert Lerman «Income Stratification and Income Inequality» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.researchgate.net/publication/4785284_Income_Stratification_and_Income_Inequality
47. The Credit Suisse Research Institute's Global Wealth Report 2015 <http://publications.credit-suisse.com/tasks/render/file/index.cfm?fileid=C26E3824-E868-56E0-CCA04D4BB9B9ADD5>